

Oljelampor från äldre medeltid

Af Bengt Stolt

1. Inledning

Redan under stenåldern uppträder enkla oljelampor i form av skålar för olja och veke. Dessa primitiva lampor, av sten eller lergods, har på vissa platser varit i bruk inemot vårt eget århundrade. I de antika kulturerna användes lampor av lergods eller metall, vilket också förekommer i de medeltida kyrkorna vid sidan av ljus eller bloss.

Under nordisk medeltid uppträder en typ av oljelampor, som i det följande benämnes luminarier. Det är lampor av sten med i regel flera fördjupningar för olja och veke. Luminarier är kända från länderna runt Nordsjön, Skåne och Gotland men är tämligen ovanliga. I regel har de inte heller något större intresse ur konsthistorisk synpunkt utan är enkla bruksföremål. De omnämns av Hans Hildebrand i hans klassiska arbete Sveriges medeltid (1) och har kortfattat behandlats av Sven T. Kjellberg (2) och Rune Norberg (3).

I det följande ges en översikt över det kända svenska materialet och en framställning av luminariernas upptäckthistoria. De enkla, 10 - 20 cm höga bägarliknande lampor av lergods (4) och de enkla lerskålar som möjligen använts som lampor (5) kommer inte att behandlas här.

2. Geografisk utbredning

Inom det nuvarande Sveriges gränser finns åtminstone 20 luminarier. Det verkliga antalet är förmodli-

gen större, men så särdeles många torde inte ligga obeaktade i kyrkor och museer. En rundskrivelse till ett 30- tal provinsmuseer hösten 1974 gav negativa svar så gott som överallt. De saknades exempelvis i Stockholms stadsmuseum och Malmö museum (6). Statens historiska museum (SHM) har sex, Gotlands fornsal (GF) och Kulturen i Lund vardera tre, Lunds universitets historiska museum (LUHM) två, Västergötlands museum i Skara (VM) och Göteborgs historiska museum (GM) vardera ett.

Av de 20 oljelamporna är en i SHM från okänd fyndort. De övriga fördelar sig på Skåne 8, Gotland 5, Västergötland 3, Bohuslän, Uppland och Östergötland vardera en. En uppgift att luminarierna huvudsakligen skulle vara lokaliserade till Skåne och Västsverige (7) stämmer således inte helt.

I det nuvarande Danmark har Jens Vellew noterat ungefär lika många stenlampor som i Sverige. Ett engelskt arbete från sekelskiftet förtecknar 13 stycken, huvudsakligen från östra England (8), men det verkliga antalet torde vara mångdubbelt större (9). Däremot förefaller lamporna att vara tämligen ovanliga i Norge och på Island. Orsaken är kanske brist på lämpliga stensorter (10) men kan naturligtvis vara att materialet inte är inventerat.

3. Katalog över materialet

Närmast lämnas en översikt över de svenska stenlamporna, ordnade landskapsvis.

Bohuslän

Valla (SHM 1270:615).

Av grå kalksten med 6 skålar i två rader, rätblock påminnande om grovt hugget avlångt tärningskaptäl, $37 \times 26 \times 12$ cm, skålar D 5, Dj 7, avsmalnande nedåt. Inlöst av SHM från past.-adj. Axel Em. Holmberg 1846.

Litt: Lees (1882) s. 395, bild s. 392; bild not 1 sid. 551.

Gotland

Björke (GF C 6714).

Av grå kalksten med 3 cylinderformade skålar, trepassformad med märkla av järn för upphängning, diameter 25 cm, höjd 14,5 cm. Jordfynd från skolhusträdgården i Björke, 1900-talets början, av folkskollärare Hugo Lindström, överlämnat till GF 1928.

Litt: B. Stolt: Ett »luminarium« från Björke. Gotlands Allehanda 18/2 1975, med bild.

Eke (Eke hembygdsmuseum).

Av röd kalksten med 3 cylinderformade skålar, trepassformad med profilering i svicklarna, diameter 23 cm, höjd 13 cm.

Litt: Sveriges kyrkor, Go VI s. 522, bild s. 525.

Ekeby (SHM 8957).

Av grå kalksten, rektangulärt med fyra cylinderformade skålar, huggna så att svickeln mellan dem bildar en femte, något grundare skål. De yttre svicklarna på en lång- och en kortsida djupare inhuggna än på övriga sidor. Alla ytor finhuggna. $33 \times 29 \times 18$ cm, skålar diameter 10 cm, djup 10 cm. Inköpt 1891.

Litt: not 1 s. 551 med bild, not 66, bild s. 153.

Visby, jordfynd (GF B 1577).

Av grå kalksten med 3 cylinderformade skålar, trepassformad. Diameter 20 cm. Jordfynd 1896 i kvarteret Valutan, Visby.

Visby, jordfynd (GF A 1136).

Av grå kalksten med 6 skålar i två rader, rätblock. $29 \times c. 20$ cm, skålar diameter 5 cm, djup 4 cm. Jordfynd i Sta. Gertruds ruin, Visby.

Skåne

Barsebäck (LUHM 14570).

Av sandsten, kolonnett med kvadratisk plint. Under den övre kanten ornamentalt band i hög relief. Överst rund skål med plan botten. Höjd 40, diameter 15 cm, skålens diameter 11, djup 6 cm. Tolkningen som oljelampa osäker. Uppställd i Barsebäcks prästgårdsträdgård före 1904, då den överlämnades till LUHM.

Litt: Sveriges kyrkor, Sk I s. 74 f., bilder s. 76, datering till 1100-talets andra fjärdedel.

Konga (LUHM 12600).

Av sandsten, rätblock med kvadratisk genomskärning och rundade lodräta kanter, på översidan fem koniska skålar omgivna av ristad ring, på sidorna båggesimser. $26 \times 26 \times 18$ cm, skålarnas diameter 10 cm, djup 11 cm.

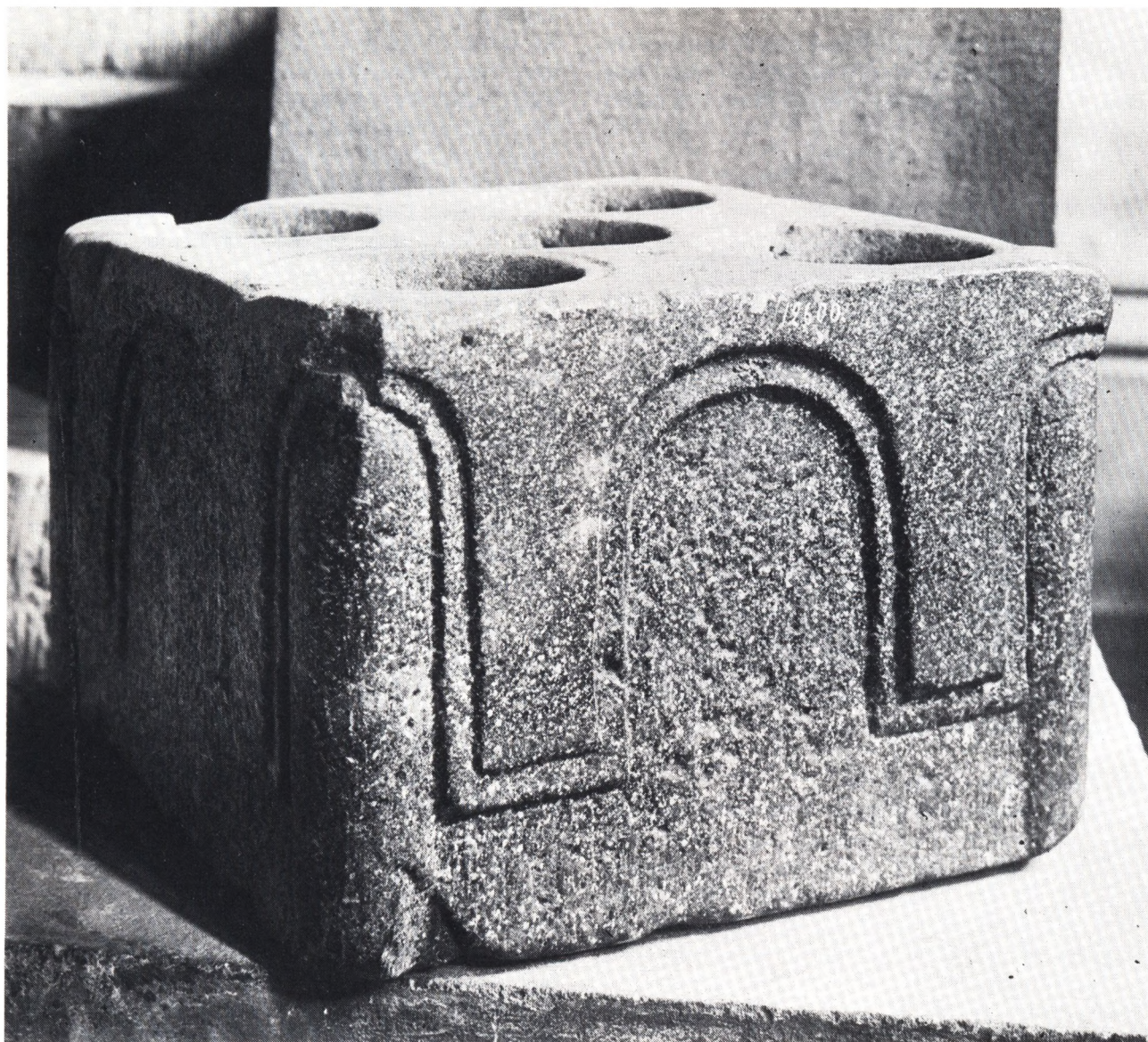
Litt: Brunius (1850), s. 551, Bd 41 s. 150, Brunius samling, ATA.

Lund, jordfynd (Kulturen KM 20310 XC 4).

Av sandsten, trepassformad, med ursprungligen tre större och en mindre skål, fragmentarisk. Jordfynd från Lund.

Lund, jordfynd (Kulturen KM 36.748:2).

Av kalksten, fragmentarisk, med två defekta skålar med plan bottenyta. Jordfynd från Lund.

Oljelampa från Konga kyrka. Foto: Lunds universitets historiska museum.

Lund, jordfynd (Kulturen).

Tärningskapitäl med cirkelrund basyta omgiven av en vulst, på sidoytorna ristade halvcirklar med ristat dekorativt mönster, på översidan 9 skålar i 3 rader. Jordfynd från Lund.

Litt: Kjellberg (1948) s. 55 bild.

Oljelampa, jordfynd från Lund. Foto: Kulturen, Lund.

Västra Nöbbelöv (SHM 3170).

Av grå kalksten med 6 skålar i två rader, avlångt tärningskapitäl med släthuggna ytor, skålar med rundad botten; en skål i ena hörnet har flat botten. 43 + 33 + 26 cm, skålarnas diameter 10 cm, djup 4 cm, en skål 10 cm, djup 4 cm, en skål djup 2 cm. Har stått på en 3 fot hög pelare innanför portalen till vapenhuset, intill muren. Omhändertogs vid kyrkans ombyggnad av professor Sven Nilsson, Lund, och kom 1863 till SHM.

Litt: Sven Nilsson: Skandinaviska Nordens Urinvånare II (1862-64), s. 134, med bild.

Önnarp (SHM 3415).

Av sandsten, rätblock med kvadratisk genomskärning och släthuggna ytor. 4 skålar, avsmalnande nedåt, med större delen av mellanväggarna bortbruten. Spår av murbruk. 23 × 23 × 19 cm, skålarnas diameter 6, djup 8 cm. Enligt Brunius »infattad uti en murfördjupning till höger om vapenhusdörren vid Önnarps kyrka.« Efter kyrkans nybyggnad lämnad 1865 till SHM genom kyrkoherden A. J. Åkerman.

Litt: Brunius (1850) s. 551.

Östra Strö.

Av grå kalksten, tärningskapitäl med 5 skålar, avsmalnande nedåt, på sidorna halvcirkelformiga dekor. 31 × 31 × 21 cm.

Litt: Brunius (1850) s. 551. Bd 38 s. 111, Brunius samling, ATA. Utställning af äldre kyrklig konst från Skåne. Katalog (Malmö 1914) nr 170. Sven Nilsson, a. a. s 134 med bild.

Stockholm

SHM

Av grå kalksten, rätblock med 5 halvklotformiga skålar, 35 × 39 × 14 cm, skålarnas diameter 10 cm, djup 6-6½ cm. Från okänd kyrka.

Litt: Lees (1882) s. 395.

Uppland

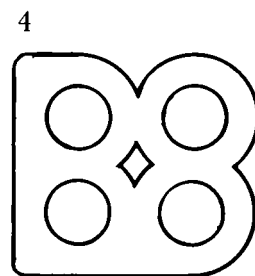
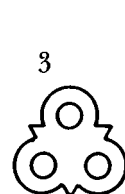
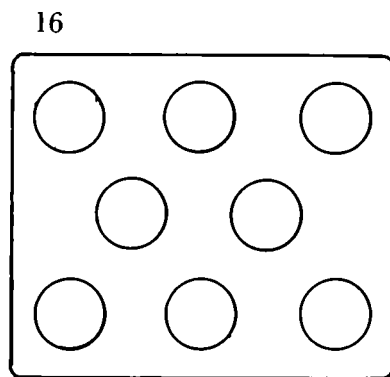
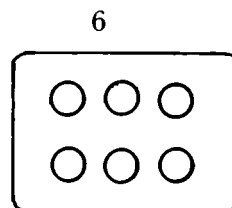
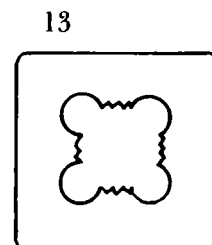
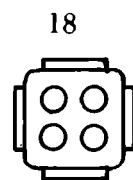
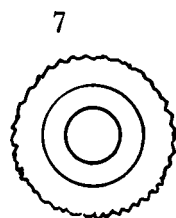
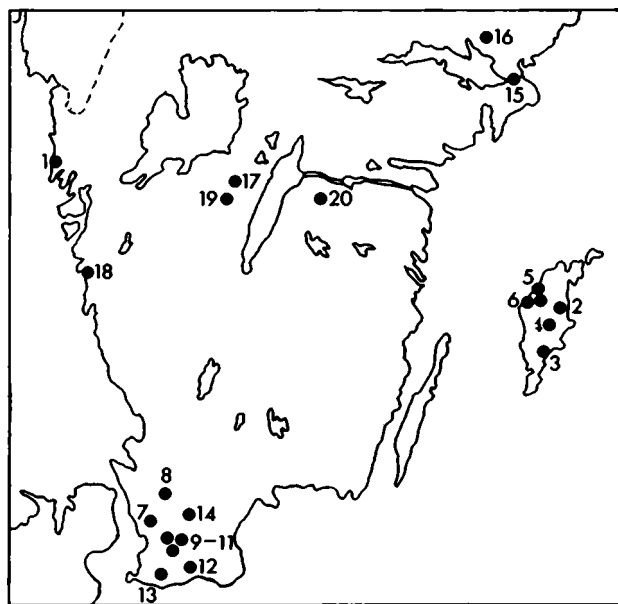
Sigtuna Sta. Maria

Av grå sandsten, rätblock med 8 skålar i rader 3+2+3, med ristad rand runt översidans kanter och runt varje skål. 50 × 41 × 15 cm, skålarnas diameter 10 cm, djup 10½ cm. Inmurad i västportalens omfattning ungefär en meter från marken på södra sidan.

Litt: Not 39 - 41, 44, 81.

Karta över de svenska oljelampornas utbredning med angivande av antalet oljeskålar. Till höger: ett urval lampor, tecknade i skala 1:10.

<i>Fyndplats.</i>		<i>Antal skålar</i>	
1. Valla	6	11. Lund III	4
2. Björke	3	12. V Nöbbelev	6
3. Eke	3	13. Önnarp	4
4. Ekeby	5	14. Ö Strö	5
5. Visby I	3	15. SHM, okänd	5
6. Visby II	6	16. Sigtuna	8
7. Barsebäck	1	17. Broddetorp	9
8. Konga	5	18. GM, okänd	4
9. Lund I	9	19. Torbjörntorp	1
10. Lund II	4	20. Vallerstad	3

Västergötland

Broddetorp (VM)

Av sandsten med 9 skålar i tre rader. $36 \times 36 \times 37$, skålarnas diameter 10 cm, djup 8-9 cm. Skadad.

Litt: Jubileumsutställningen i Göteborg 1923. Vägledning (Gbg 1923), s. 101 nr 486.

Oljelampa från Broddetorp. Foto: Västergötlands museum, Skara.

Göteborgs museum (GM 3148).

Av granit format som en dopfunt utan nod med fot och 'cuppa' liknande tärningskapital. Höjd 37 cm, kantbredd 26,5 cm. 4 skålar. Inkom till museet 1906 med Anders Nilssons samlingar och torde liksom huvuddelen av dessa vara från Västergötland.

Litt: Carl Lagerberg (1906) s. 23-24, (1910) s. 69-70 m. bild. Jubileumsutställningen i Göteborg 1923. Vägledning s. 101 nr 487.

Torbjörntorp

Av grå kalksten, kolonnett med kvadratisk plint, över denna en vulst. Trattformig skål.

Litt: Jubileumställningen i Göteborg 1923. Vägledning (1923) nr. 186; not 5, 29.

Östergötland

Vallerstad (SHM 6594:7).

Av grå kalksten, trepassformad, med 3 halvklotformiga skålar. På undersidan cirkelrund fördjupning, asymmetrisk, som om föremålet vilat på en cirkelrund kolonnett. Diameter 21 cm, tjocklek $5\frac{1}{2}$ -6 cm, skålarnas diameter 8 cm, djup $3\frac{1}{2}$ cm. Jordfynd från trädgård nära kyrkan i Vallerstad, inlämnad till SHM 1879 av C. Fr. Nordenskjöld.

4. Jämförande översikt

Låt oss se litet närmare på det svenska materialet! I samtliga fall är oljeskålarna utan förbindelse med varandra, vilket är det normala. Det enda undantag jag funnit är en engelsk notis från 1866, som beskriver en oljelampa från ruinerna av Reculver Church som »a cluster of six sockets communicating at their bases, so that oil poured into one would rise through the whole series.« Materialet är sten eller möjligen lergods(11).

Antalet oljeskålar varierar mellan 1 och 9. Luminarier med betydligt större antal finns i Tvede i Jylland och Weston Church, båda med 12 skålar i 3 rader om 4 i varje (12), Sudeley Castle med 12 skålar arrangerade i en inre kvadrat om 4 och en yttre om 8 skålar (13), Calder Abbey med 16 skålar i 4 rader med 4 i varje (14) och Brecon Abbey med inte mindre än 30 skålar i 5 rader med 6 i varje (15).

De flesta oljelamporna torde ha varit placerade på ett underlag av något slag. Luminariet från Björke har en märkla av metall för upphängning, men anordningen kan vara sekundär.

Tre av oljelamporna i det svenska materialet har

fot. Den från Barsebäck har cirkelformad genomskärningsyta och kvadratisk plint samt ett ornamentalt band i hög relief strax under den övre avslutningen. Luminariet vid Torbjörntorps kyrka är en enklare variant, med kvadratisk fot i form av ett omvänt tärningskapital, på vilket ligger en smal vulst.

Luminariet i Göteborgs historiska museum är av granit med fot och överdel utformade som grovt huggna tärningskapital. Det har fyra oljeskålar. Parallell är oljelamporna i Sönder-Dråby (DNM) (16) och Mammen (17).

Av oljelamporna utan fot är luminarierna från Östra Strö och Kulturen i Lund formade som tärningskapital, vilka ursprungligen vilat på runda pelare. De avlånga, grövre huggna oljelamporna från Valla och Västra Nöbbelöv påminner också om tärningskapital. Luminariet från Konga är rikt utarbetat men har formen av ett rätblock med sidorna prydda med båggesimser.

Mest utsirat är emellertid ett luminarium från Ekeby, Go, nu i SHM. Dess nederdel är utformad som ett släthugget rätblock, på vilket står fyra runda cylindrar för oljan. Svickeln i stenens mitt är även uthuggen och bildar en femte skål, något grundare än de övriga. Det yttre svicklarna på en kort- och en långsida är djupare huggna än de övriga, vilket tyder på att stenen stått i ett murhorn.

Ett rätblock med kvadratisk genomskärning, kantlängd 23 cm, har kommit till SHM från Önnarps nu rivna kyrka i Skåne. Dess fyra sidoytor är släthuggna, varför luminariet torde ha vilat på en fristående pelare. Möjligen har det varit placerat i en nisch och av den typ som behandlas nedan.

På oversidan finns fyra oljeskålar. Mellanväggarna mellan dessa har sekundärt huggits bort och luminariet murats in i en nisch innanför vapenhusdörren, där det tjänstgjort som vigvattensskål. Att anordningen är sekundär visas även att de ytor som har murbruksrester är släthuggna.

Av huggningen att döma har de kapitälliknande oljelamporna varit fristående. I England finns en sådan fristående oljelampa i vapenhuset till St. Martins kyrka i Lewannick (18). Den består av ett block med cirkulär översida och 7 symmetriskt placerade oljeskålar, med åttkantigt huggna avsmalnande sidor, vilande på en åttkantig pelare. Runda oljelampor, som likaledes torde ha vilat på pelare, finns i Llanthony Abby (19) med 3 och Romsey Abbey (20) med 4 skålar.

Några svenska oljelampor, exempelvis de båda jordfynden från Visby och fyndet från Vallerstad, förefaller ha varit avsedda för permanent placering men har på grund av sin ringa tyngd varit lätta att flytta. I Danmark finns lätta luminarier med endast två skålar i Almind och Farendløse kyrkor, sekundärt inmurade i senmedeltida murpartier (21). Romsey Abbey i England har ett luminarium med två skålar och handtag, vilket tydligen varit en bärbar lampa (22). En liknande typ med endast en skål har hittats i Lödöse (23) och är också känd från Norge (24). På Ragnhildsholmen i Bohuslän har man funnit två lampor bestående av en tärning av sten med en oljeskål i översidan (25). En bärbar sten med fyra skålar är funnen i Wawerley Abbey (26). Möjligen har lampor av dessa typer varit placerade i nischer i kyrkornas murar. Sir Henry Dryden har i en undersökning i England belagt sådana nischer med särskild rökgång. Några har en skålformig uthuggning i bottenplattan, medan andra varit avsedda för en lös oljelampa (27). Måhända har sådana nischer funnits också i nordiska kyrkor.

5. Är föremålen verkligen lampor?

Man kan ställa frågan, om föremål av här behandlat slag använts till annat än oljelampor.

De dopfuntsliknande luminarierna har en motsvarighet i de dopfuntsliknande vigvattenskar, som bevarats på sina håll i Danmark, till exempel i Slud-

strups kyrka, eller i Kallehave kyrka, nu i DNM (28). Oljelamporna från Barsebäck och Torbjörntorp har dock betydligt mindre skålar. Skålen i Kallehave är 21 cm djup, den i Barsebäck 6 cm. Men fullständigt uteslutet är det naturligtvis inte, att de senare i varje fall sekundärt använts som vigvattenskar, så som fallet var med luminariet från Önnarp (29).

Däremot är det inte troligt, att luminarier med många skålar använts för vigvatten, eftersom vattnet snabbt skulle avdunsta. I vissa fall är en av skålarna större än de andra. Men endast i det danska Mammen är det tänkbart, att den kunnat användas för vigvatten (30). De engelska luminarierna i Furness Abbey (31) och St. Mary's, Wareham (32), är kvadratiska med 5 oljeskålar. Mittskålen är större än de övriga, med diameter 12 resp. 9 cm. Mittskålen kan knappast ha varit vattenfylld, dels av praktiska skäl, dels på grund av storleken.

Praktiska skäl talar också mot att en dopfunt från Rödene eller Rådene i Västergötland, nu i SHM, varit kombinerad med oljeskålar (33). Cuppan är kvadratisk, skålen för dopvattnet halvklotformig. I diagonalt placerade svicklar finns skålformiga fördjupningar, 8 respektive $3\frac{1}{2}$ cm djupa. I den vulst som omger dopskålen finns en ränna till var och en av de båda skålarna, men anordningen förefaller sekundär. Om dopskålen vanligen varit täckt av ett lock, kunde man tänka sig, att de båda skålarna använts för dopvatten, som samtidigt tjänat som vigvatten.

Hanna Rydh har föreslagit, att skålarna varit avsedda för saltkar och chrismatorium (33). Mot detta skulle kunna anföras, att saltet även användes vid den del av dopakten, som sker vid kyrkdörren. Tillbehören vid dopet, manuale, chrismatorium, salt och dopljus, torde normalt ha burits av en medhjälpare, vanligen klockaren (34).

Å andra sidan är det svårt att tänka sig en rimligare förklaring. Om prästen och faddrarna företagit

den liturgiska handtvagning, som är direkt föreskriven i det tryckta dopritualet för Slesvig från 1512 och möjligen också förekommit på Gotland, så skulle detta förklara de båda olika stora skålarna samt rännorna i vulsten. Denna anordning måste i så fall ha tillkommit mot medeltidens slut och således vara sekundär. Ty vore den samtida med den romanska funten, borde reningsceremonien ha förekommit i Skara stift under romansk tid och kommit in i de båda bevarade senmedeltida skararitualens rubriker. Dessa saknar dock föreskrifter om någon rening (35).

Vissa luminarier har skålar med både flat och halvklotformig botten. Av de fem skålarna i stenen i Furness Abbey har två flat botten. Lees förmodade 1877, att dessa varit avsedda för vin- och vattenkannor, sedermera att de kanske varit avsedda för ljusstakar (36). Fryer påpekade emellertid, att också de flatbottnade skålarna bar spår av att ha använts som brinnande oljelampor. Detsamma gäller stenarna i St. Mary's Abbey i York, där alla sex skålarna är flatbottnade, och Lewannick, där 2 av de 7 skålarna har flat botten (37).

Tilläggas kan, att av de sex skålarna i stenen från Västra Nöbbelöv är en skål i ena hörnet flatbottnad. Förklaringen torde helt enkelt vara, att luminarierna var enkla bruksföremål, på vilkas utformning man inte lade ned alltför mycken konstflit. Om några skålar varit avsedda för brinnande ljus, hade man väntat sig en järnten i botten att trä upp ljuset på. För flyttbara ljus i ljusstakar skulle det å andra sidan inte finnas något skäl att göra en flat fördjupning att ställa dem i.

6. *Luminariernes tolkningshistoria*

När oljelampornas användning föll i glömska, dröjde det till slutet av 1800-talet, innan deras användning blev fullt klarlagd.

Olika tolkningsförsök har knutits till det lumin-

arium, som är inmurat i västportalen till Sigtuna Sta. Maria, byggd efter 1230 (38). De folkliga namnen är grytstenen eller brödstenen. Det förra är belagt 1612 hos Aschaneus (39), det senare hos Palm-sköld omkring 1700 (40). Enligt den senare förklaras namnet av de på orten boende så, att de runda skålar-na varit ett mått, »derefter bröden bakas skulle«.

En lärd förklaring till dessa namn ger Jöran Wallin den yngre, död 1760 som biskop i Göteborg och känd för det stora endast delvis publicerade arbetet *Gotländska samlingar*. Som professor i Uppsala skrev Wallin Sigtuna stans et cadens (1729-1732). Han anför de uppgifter som lämnas av Aschaneus och Palm-sköld och knyter till dessa sina egna tolkningsförsök (41). Så misstänker Wallin, att brödstenen varit ett mått för de bröd som offrades vid templet i »Hoftuna« och att den placerats vid en kristen kyrka för att locka till frivilliga gåvor. Namnet grytstenen i sin tur associerar han till Grytberget vid Ekolsund, där det finns jättegrytor. Wallin framkastar tanken, att stenen kan vara uthuggen ur detta berg. Men han är uppenbart osäker på de tolkningar han anför och meddelar avslutningsvis en skiss av stenen, så att den intresserade läsaren själv kan döma.

Hundra år senare ger lundaprofessorn C. G. Brunius en helt annan förklaring. I sin *Skånes konsthistoria* från 1850 behandlar han först några olika typer av vigvattenskar och beskriver därefter de tre luminarier han påträffat i Skåne. Ett av dem fanns »i Konga kyrka«, ett annat »utanför Strö kyrka i Frosta härad«. Brunius fortsätter (42):

»Att dessa stenar jemväl begagnats för vigvatten bevises deraf, att en sådan finnes infattad uti en murfördjupning till höger om vapenhusdörren vid Önnarps kyrka. En likartad sten träffades i det vapenhus, som vid Skifarps kyrka blef 1847 nedbrutet (43)«.

Ännu mera kategoriskt uttrycker sig Brunius i ett arbete från 1851 (44). Han beskriver där luminariet i

Sigtuna, uppger under hänvisning till Wallin, att stenen »varit begagnad till brödgräddning eller till brödmått och att den derföre fått namn af brödsten. Man har äfven förmenat, att berörda sten varit liksom så kallade jättegrytor danad af naturen.« Sandsten söndersmulas vid hetta och duger därför inte till gryta. »Huru skulle några helt små fördjupningar i en sten kunna begagnas till brödmått, och hvartill skulle i detta fall så många likstora hål tjena? Då jättegrytor bildas genom stenar, som kringrullas af vattensvall, och de minste rymma några kannor men de störste omkring femtio tunnor, så är sistberörda gissning i hög grad barnslig. Det är i sanning farligt jemväl för lärda att gissa helst rörande frågor, hvori de ha ringa insigter. Vi sågo der en enkel stänkelse eller vigvattensten...«

Resonemanget bygger tydligen på luminariet från Önnarp. Som framhållits i det föregående, är användningen som vigvattenskar sekundär och har föregåtts av en borthuggning av mellanväggarna mellan de fyra oljeskålarna.

Ett stöd för sin uppfattning hade Brunius i sin lundensiske professorskollega Sven Nilsson. Denne tolkade älvkvarnarna från hednisk tid som en relik av feniciernas Baalsdyrkan. När de kristna missionärerna kom till landet, använde de »till vigvattensstenar de samma stenar, vid hvilke hedningarna voro vana att samlas för offerfesterna«. De första vigvattenstenarna, som tillverkades för kyrkligt ändamål, behöll sedan länge »modellen af Baals offerstenar (45)«.

Uppfattningen av luminarierna som ett slags vigvattenskar blev dominerande i Norden under de närmaste årtiondena. 1884 betecknade Uldall oljelampan i Mammen som »det maerkeligste Vievandskar, som Forfatteren har fundet (46)«. 1888 kallar Sophus Müller den för en oljelampa av granit (47). I Oscar Montelius' tryckta katalog från 1874 över föremål i Statens historiska museum betecknas museets tre lu-

minarier som »vigvattenskärl« (48). Först i åttonde upplagan, från 1906, mjukas formuleringen upp: »Anses af några forskare hafva varit vigvattenskärl, af andra lampor« (49). Ännu 1922 uttrycker sig Andreas Lindblom anmärkningsvärt försiktigt, när han i sin vägledning skriver, att de föremål det här gäller »torde böra betraktas som oljelampor (50).«

Det var i England, som man under 1800-talet kom till klarhet i frågan om luminariernas användning. Utgångspunkten var en beskrivning av katedralen i Durham och det med denna sammanbyggda benediktinerklostret, författad 1593 och utgiven 1842 av J. Raine (51). Författaren, som uppenbarligen varit munk i det forna klostret, ger en beskrivning av inventarierna och av det dagliga livet i klostret.

Av betydelse för det följande är författarens användning av ordet »cresset«. Det var från början en skål av lera eller metall, fäst vid spetsen av en käpp och använd som en flyttbar handlampa (52). Vid Sta. Katarinas fönster i katedralen, berättas det, stod nio mycket fina »cressets« av lera fyllda med tran, vilka tändes varje natt vid solnedgången och brann hela natten till soluppgången.

På ett annat ställe i kyrkan fanns »en fyrkantig sten, som var mycket fint huggen med en stor och fin bild på varje sida. På denna stod en fyrkantig sten, som hade '12 cressets' inhuggna i stenen. Dessa var fyllda med talg. Varje kväll när dagen var gången tändes en av dem för att lysa munkarna vid midnatt, när de gick till matutinen.«

I munkarnas sovsal fanns ytterligare två stenar av samma slag: »I varje ände av sagda dormitorium fanns en fin kvadratisk sten med ett dussin »cressets« inhuggna i varje sten, vilka när det behövdes fylldes från köket för att ge ljus åt munkar och noviser, när de steg upp till sin matutin vid midnatt, och för andra nödvändiga göromål (53).«

Inget av dessa belysningsföremål finns i behåll (54).

I diskussionen under de följande årtiondena användes vid flera tillfällen skildringen från Durham, utan att man därför vågade identifiera bevarade stenar med skålformiga fördjupningar med oljelampor av typen »cresset stones«. Vid The Archaeological Institutes sammankomst i London den 7 juli 1865 förevisades en skiss av luminariet från Wool Church i Dorset, ett fyrkantigt stenblock med fyra djupa skålar. Det påpekades, att skålarnas yta var svärtad som om någonting oljeaktigt bränts i dem. Det föreslogs dels att det var fråga om en oljelampa, dels att stenen varit avsedd som förvaringsplats för ampuller med de tre heliga oljorna och för salt att nyttja vid dopet (55).

Vid ett möte med British Archaeological Association följande år förevisades en litografi av ett luminarium med 12 skålar i tre rader, funnet i St. Dionysius' kloster i Portswood (56). Ägaren förmodade, att det var fråga om en ljusstake för tolv stora ljus, symboliserande de tolv apostlarna, använd på kyndelsmässodagen. Attribueringen tycks inte ha ifrågasatts, även om en av de närvarande nämnde att »stenlampor kallade 'cressets' varit i bruk i våra medeltida kloster (57).«

År 1872 besökte medlemmarna av ett annat arkeologiskt sällskap Calder Abbey och försökte komma underfund med vad det luminarium med 4×4 skålar som förvarades där kunde ha använts till (58). Ett förslag var att det använts till bakning, ett annat att det varit ett ställ för rökelsekar. Men klostret hade troligen aldrig ägt 16 rökelsekar, och dessutom är en sten av detta slag inte särskilt lämplig för ändamålet.

Ett annat förslag var att den kvadratiske stenen med sina 16 fördjupningar varit avsedd för något slags spel. I Joseph Strutts stora arbete om sport och tidsfördriv i England, utgivet 1801 och nytryckt flera gånger under 1800-talet, beskrivs ett bollspel med spelbräde av liknande slag men med avsevärt färre hål (59). Möjligen återgår förslaget, direkt eller indi-

rekt, på J. T. Micklethwaite. Denne, som särskilt studerat Calder Abbey (60), publicerade 1875 ett arbete om klosterbyggnaderna i Westminster. Där fäster han uppmärksamheten på en kvadrat bestående av nio fördjupningar, inhuggna i en väggfast stenbänk i norra delen av västra korsgången. Han tolkar detta som något slags spelplan. Bänken finns i den del av korsgången, som analogt med förhållandena i Durham bör ha varit avsedd för noviserna (61). I ett senare arbete lämnar Micklethwaite exempel på liknande spelplaner från andra klostergångar men ger tyvärr inga mått (62). De spelplaner jag själv varit i tillfälle att studera, i katedralerna i Norwich och Chichester, har bestått av hål med 1 - 2 cm diameter och $\frac{1}{2}$ - 1 cm djup och således inte kunnat förväxlas med oljelampor (63).

I ett föredrag, hållet 1877 inför samma sällskap i ruinerna av Furness Abbey, förklarade den engelske prästen Thomas Lees, att stenen i Calder varit en medeltida oljelampa. Han hänvisade härvid till skildringen från Durham.

Ifråga om stenen i Furness Abbey med fem skålar, varav två med flat botten, kom dock Lees till en annan slutsats. »It seems to me that there can be no reason to doubt«, förklarar han, att denna sten varit avsedd för de tre oljorna samt vin och vatten för mässan, möjligen salt och aska för vigvatten. Att Lees varit mera tveksam än formuleringarna låter förmoda framgår dock av att den tidskrift där hans föredrag är tryckt har en bild av stenen från Furness Abbey som försättsblad. Underskriften, »Cresset stone at Furness Abbey«, är övertryckt med en annan, »Stone Oil-Stock or Chrismatory, from Furness Abbey (14).«

I ett föredrag 1882, publicerat samme år, har Lees kommit till den uppfattningen, att samtliga stenar av detta slag varit oljelampor (64). Det som övertygat honom är det stora antal olika typer av luminarier som förekomit och vilka torde ha använts till samma

ändamål. De flesta föremål i den förteckning han lämnar har tillhört kloster, vilket antyder en användning liknande den i Durham.

Lees' tolkning anföres av Sophus Müller redan 1888 (47). När oljelampen från Ekeby på Gotland 1891 inlöstes av SHM, kallas den vigvattensskål (65). I notisen om köpet samma år skriver Hans Hildebrand försiktigtvis »sten« (66) för att i Sveriges medeltid år 1900 rubricera den som oljelampa under hänvisning till Lees' resultat (13). 1906 använder Carl Lagerberg termen olearium (67).

7. *Ljusen i kyrkorummet*

I de kristna kyrkorummen synes man till en början ha nöjt sig med tända ljus för belysningsändamål. Men mot slutet av det första årtusendet fick den brinnande lågan ett egenvärde. Den betraktades som ett vapen i kampen mot mörkrets makter. »Det ljus som tändes i kyrkan symboliserar Kristus« heter det hos Durandus, död 1296, med syftning på johannesevangeliets inledningskapitel (68). Man placerar lågor framför heliga bilder och vid helgongravar (69). Sedan den fjärde lateransynoden 1215 antagit transubstantiationsläran, blir de evigt brinnande lamporna framför det reserverade sakramentet allt vanligare (70). Enligt Olaus Magnus förekom de vid medeltidens slut i alla nordiska kyrkor (71).

Under högmedeltiden började man tända brinnande lågor inte bara vid helgongravar utan också vid världsliga stormäns grifter. När drottning Eleonora av Akvitanien dog år 1292, föreskrevs således, att 30 vaxljus skulle placeras vid hennes grav i Westminster Abbey, av vilka två skulle brinna dag och natt (72). Magnus Eriksson föreskriver i sitt testamente, att vid hans grift i Vadstena skall två ljus brinna på vardagar och fyra på helgondagar till evärdelig tid (73). I vissa länder, såsom Österrike och delar av Tyskland och Frankrike, förekommer från 1100-talet gravlyktor antingen på kyrkogården eller

inne i kyrkorna, de sistnämnda placerade på sådant sätt, att ljuset skulle lysa ut på gravarna nattetid (74).

Också gillen kunde ha till uppgift att underhålla en brinnande låga vid ett altare eller framför en helgonbild. I det engelska Newgate fanns ett Stefanusgille med uppgift att underhålla en brinnande låga framför stefanusbilden i St. Sepulcre's Church (75).

Det kunde bli rökigt av alla brinnande lågor i kyrkorna. År 1466 fick således en murarmästare i uppdrag att avlägsna två rutor ur fönstren i en kyrka i Norfolk, så att röken kunde leta sig ut (76). Vid en inventering av kyrkorna i Oxfordshire strax före mitten av 1500-talet noteras stiftelser för brinnande lågor i mer än 50 kyrkor (77). De svenska reformatornas motvilja mot ljus framför beläten och i andra kyrkliga sammanhang där de inte enbart tjänade till belysning tyder på att dessa ljusseder förekom också i Sverige (78).

De rikas donationer avsåg i regel vaxljus. Enklare människor fick nöja sig med talgljus eller lågor av bloss och oljelampor (79).

8. *Ålder och användning*

Vad har det svenska materialet att säga oss om stenslampornas ålder och användning?

De mera konstnärligt utformade luminarierna uppvisar romanska former, exempelvis tärningskapitäl. Men de flesta är enkelt huggna och innehåller inga detaljer, som kan vara till hjälp vid en datering.

I det stenfattiga Danmark har man ju använt stenslampor som byggnadsmaterial vid senmedeltida ombyggnader av romanska kyrkor. Liknande förfaringssätt är känt från England (80). Möjligen har luminariet i Sigtuna Sta. Marias västportal murats in redan vid mitten av 1200-talet, då kyrkan uppfördes (81). Vid grävningar i Stockholm har man inte funnit några oljelampor av sten, så som skett i det äldre Lund.

Man torde av detta kunna dra den slutsatsen, att oljelampor av sten endast undantagsvis nytillverkats efter mitten av 1200-talet. De var sannolikt för enkla och klumpiga för att få någon större spridning. De bevarades i fattiga kyrkor och programmatiskt fattiga kloster. Men i övrigt synes kyrkorna ha haft råd och möjlighet att skaffa sig oljelampor av metall, i den mån de inte bestod sig med lyxen av enbart vax eller talgljus.

Hur har man då använt de enkla oljelampor av sten det här är fråga om?

På kyrkans högaltare synes man inte ha använt oljelampor överhuvud taget (82). De oljelampor som använts framför det reserverade sakramentet har knappast varit av sten, eftersom de i regel varit hängande lampor. Olaus Magnus berättar nämligen, att deras öppning täcktes av ett galler, så att brännoljan inte skulle förtäras av nattskärror, ugglor och fladdermöss, alltså idel flygande djur (83).

I kyrkans kor kan givetvis ha funnits oljelampor av sten framför helgonbilder och på altarets sidor, för belysningens skull. Men i övrigt torde de ha varit vad äldre västgöotalagen kallar bakljus (84). De kan ha stått på sidoaltaren (85), i långhuset eller i vapenhuset, på en plint eller möjligen i en nisch. Att man ännu under 1500-talet använde enkla oljelampor av sten för votivljus visar den tidigare nämnda oljelampan framför den heliga Katarinas fönster i katedralen i Durham (51). Men det förefaller inte orimligt att tänka sig, att stenslamporna från början varit placerade i koret och under tidernas lopp degraderats till allt blygsammare platser längre västerut i kyrkorummet, tills de helt kasserats för belysningsändamål.

Till sist: ett exempel på hur traditionen i efterreformatorisk tid uppfattade den brinnande lågan i kyrkan ger den papperslapp av obestämd ålder, som är fästad vid ett luminarium som bevarats på det engelska Sudeley Castle: (86)

»Stenlampor av det här slaget fanns förr i församlingskyrkorna och var alltid tända, eller tändes varje natt, så att byborna på morgonen kunde hämta ljus för att tända elden på härden i stugan, som fått slockna föregående kväll«.

Noter

1. H. Hildebrand: Sveriges medeltid III hft. 3-4 (Sthlm. 1900-1901), s. 401, 551.
2. Sven T. Kjellberg: Oljelampan. Kulturen 1948 (Lund 1948), s. 44-81.
3. R. Norberg: Belysning. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 1 (Malmö 1956), sp 442-447.
4. Kjellberg a a, s. 54 f. C. Lagerberg: Till belysningsredskapens historia. Göteborgs museums årstryck 1910 (Gbg 1910), s. 67 - 89, avbildar fig. 8 en liten lampa av sandsten från Kungahälla. En översikt över olika typer i Sigurd Grieg: Middelalderiske byfund fra Bergen og Oslo (Oslo 1933), s. 90-97.
5. C. R. af Ugglas: Lödöse. Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum 4 (Gbg 1931), s. 545.
6. Enligt brev från Sune Zachrisson 1974-11-01 och Sven Rosborn 1974-11-27. Den sistnämnde utesluter inte möjligheten att fragment av luminarier kan finnas i det delvis osorterade materialet från de äldsta stadsgrävningarna.
7. Kjellberg a a, s. 58. Däremot menar Lithberg, att de små lamporna av lera kommit till Sverige via Danmark och varit vanligast i sydvästra Sverige, där de på 1700-talet observerades av Pehr Kalm. N. Lithberg: Tranlampor av lera i Nordiska Museet. Fataburen 1915, s. 163-170.
8. Alfred C. Fryer: Cresset-stones. Proceedings of the Clifton antiquarian club 4 (1897-1899), s. 293-299. Lokaliseringen till östra England framhålls i A. G. Langdon: Cornish cresset stones. The reliquary and illustrated archaeologist, New Series 11 (London 1905), s. 57-61.
9. T. S. Cooper: Report on further excavations on the site of Waverley Abbey. Proceedings of the society of antiquaries of London ser. 2 vol. 18 (London 1899-1901), s. 200-201. Notis om sten med fyra skålar i The archaeological Journal 66 (London 1909), s. 398, från Bardsley Abbey.
Alfred C. Fryer: A Brecon cresset stone. Proceedings of the Clifton antiquarian club 7 (1912), s 172-173. J. Charles Cox: English Church fittings, furniture and accessories. London u. å. (1923), s. 228-232.
10. Matthias Þordarson: Þjódmennjasafn Islands (Reykjavík 1914), s. 44-45. H. M. Schirmer: Fakkeltene. Foreningen til Norske Fortidsmindesmaerkers bevaring 62, Aarsberetning for 1906 (Kra 1907), s. 362-364. F. B. Wallem: De islandske Kirkers Udstyr i Middelalderen. Ibid. 66, Aarsberetning for 1910 (Kra 1911), s. 46.

11. Journal of the British Archaeological Association 22 (London 1866), s. 104.
I ett inventarium från 1365 omtalas »a cresset with fifteen holes and four lamps» i Chalgroves kyrka i Oxfordshire. Möjligen har de femton oljeskålarna varit förenade i fyra olika grupper. Intet säges om materialet. - W. D. Macray: Notes from the Muniments of St. Mary Magdalen College, Oxford, anförd i Fryer (1899), s. 297.
12. Cox, a. a. s. 228, 232. Stenen är rektangulär och på ena sidan prydd med en reliefframställning av korsfästelsen från 'sachsisk' tid. På motstående sida har man sedermera huggit in oljeskålarna. Rätblock av kalksten, längd 57 cm, bredd 36 cm, tjocklek 18 cm, skålarnas diameter 11 cm. Upptäckt 1915.
13. Fryer (1897-1899), s. 296, 38 × 38 × 10 cm.
14. Thomas Lees: On the probable use of certain stones found in the ruins of Calder and Furness. Transactions of the Cumberland and Westmoreland antiquarian & archaeological society III (Kendal 1878), s. 190-200. Rätblock av röd sandsten, ena hörnet avslaget, mått 57 × 54 × 11½ cm. Avb. s. 194.
15. Fryer (1912), Rätblock, mått 60 × 53 × 11-15 cm, avb. s. 173.
16. Avbildad och beskriven i Danmarks Kirker 12:2, Thisted Amt (Kbhvn 1942), s. 1009.
17. Avbildad i De danske Kirker 12 (Kbhvn 1969), s. 190. Enligt J. F. C. Uldall: Rødding Herreds Kirker (Kbhvn 1884) s. 18 upptäcktes luminariet 1880 i Helgenäs prästgård, där det användes som matskål för hund.
18. Thomas Lees: Cresset Stones. The Archaeological Journal 29 (London 1882), s. 392 f. Även avbildad och beskriven i Archaeologia Cambrensis 5th Series Vol. 13 (1896) s. 247, 248, Langdon, a. a. s. 60, 61, och Cox, a. a. s. 228. Av polerad granit, övre diameter 46 cm, undre 36 cm, höjd 18 cm, pelarens höjd 36 cm. Fryer (1899), som stavar namnet Lewanwick, framhåller s. 295 att föremålet tidigare stod i västra delen av norra sidoskeppet.
19. Lees (1882), s. 394; Fryer (1899) s. 295, 298, 299. Diameter 30 cm, tjocklek 16 cm.
20. Fryer (1899) s. 295 f. Diameter 22 cm, tjocklek 8 cm. Mycket skadad; förvarades vid förf:s besök i augusti 1975 i en monter i kyrkorummets västra del.
21. De danske Kirker 12 (Kbhvn 1969), s. 40, resp. Danmarks Kirker 5:1, Sorø Amt (Kbhvn 1936-40), s. 513.
22. Fryer (1899), s. 293 ff. Mått 25 × 12 × 9 cm.
23. af Ugglas, a. a. s. 545.
24. F. B. Wallem: Lys og lysstel i norske Kirker og Hjem (Kra 1907), s. 19.
25. W. Berg: Slutsruinen på Ragnhildsholmen. Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia 2 (Sihlm 1883), s. 118 f.
26. Cooper, a. a. s. 201, utan måttangivelser.
27. Henry Dryden: Lamp Niches. The Archaeological Journal 29 (London 1882), s. 396-398.
28. Danmarks Kirker 6:2, Præstø Amt (Kbhvn 1933-1935), s. 779, 954; M. Mackeprang: Danmarks middelalderlige Døbefonte (Kbhvn 1941), s. 358 ff. Det kan tilläggas, att vigvattensskålar vanligen är betydligt större än oljeskålarna i luminarierna. På Öland fanns i Högby kyrka ett vigvattenskar i en altarliknande anordning i kyrkans västra del, så stor att den i efterreformatorisk tid användes som dopfunt. SvK ÖI 1 s. 224, 226. Vigvatten vigdes i regel en gång i veckan. S. Benz i Herder Lexikon für Theologie und Kirche 10 (Freiburg/Br. 1965), sp. 966f. Det skulle då torka bort, om skålen var för grund.
29. Kolonnetten från Torbjörntorp betecknades först av af Ugglas som ett vigvattenskärl, sedermera som ett luminarium. Jubileumsutställningen i Göteborg 1923. Vägledning (Gbg 1923) nr. 186; af Ugglas, Lödöse (Gbg 1931), s. 545 not 8.
30. Se not 17.
31. Avbildad som försättsplansch till det i not 14 nämnda arbetet; skiss i Lees (1882), s. 392.
32. Beskrivning i Fryer (1899), s. 295, 298-299.
33. S-A Hallbäck: Medeltida dopfuntar i Älvsborgs läns norra västgötadel. Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 6 hft 3-4 (Lidköping 1963), s. 99-175, med utredning om proveniensen s. 104, beskrivning s. 104 ff, 166. Datering i E. Fischer: Västergötlands romanska stenkonst (1918), s. 89-90. Dopfunten förvärvades 1875 av SHM (inv. nr 5629). Beskrivning av Hanna Rydh i J. Roosval: Dopfuntar i Statens historiska museum (Stockholm 1917), s. 12-13. Hallbäck hänvisar s. 111 not 26 till denna tolkning av skålarnas användning.
34. Se exempelvis dopscenerna i H. S. Kingsford: Illustrations of the occasional offices of the Church in the Middle Ages from contemporary sources. Alcuin Club Collections (London 1921), s. 3 ff. Det brinnande dopluset överlämnades vid dopaktens slut till faddrarna.
35. Om Slesvig i K. Ottosen: Danske middelalderlige dåbsritualer. Dansk teologisk tidskrift 33 (Kbhvn 1970), s. 31-54, om Gotland i T. Stenström: Problem rörande Gotlands medeltida dopfuntar, Umeå 1975, s. 158 f. Dopritualet i Slesvig nämner reningen som en allmän sed. De bevarade dopritualen från Skara stift ingår i hemsjömanualen, från c:a 1400, och Breviarium scarense, tryckt 1498. H. Johansson: Hemsjömanualen, Lund 1950. J. Freisen: Manuale lincolniense, breviarium scarense, manuale aboense. Paderborn 1904.
36. Lees (1878), s. 296 f., (1882), s. 392 f. T. Lees: Cresset stone at Furness Abbey: A correction: Transactions of the Cumberland

- and Westmorland antiquarian & archaeological Society 7 (Kendal 1884), s. 310-311.
37. Fryer (1899), s. 294.
 38. G. Redelius: Sigtunastudier (Lidingö 1975), s. 109 ff. jämte där anförd litteratur.
 39. G. Gihl: Sigtuna och Norrsunda. Tvenne antikvariskt-topografiska manuskript af Martin Aschaneus, utgifna och kommenterade. Uplands fornminnesförenings tidskrift 40, Bilaga (Uppsala 1925), s. 17, 61.
 40. E. Palmsköld: Topographica Tom. XXIII s. 115v, 121 r. Manuskript i Palmsköldska samlingen, nr 276, UUB.
 41. G. Wallin, fil: Sigtuna stans et cadens (Uppsala 1729-1732), s. 422-424.
 42. C. G. Brunius: Skånes konsthistoria (Lund 1850), s. 550-551.
 43. Enligt N. G. Bruzelius: Antikvarisk Beskrifning om Ljunits och Herrestads Härad. Manus 1866, ATA, är troligen Skivarp en felskrivning för Västra Nöbbelöv, som tillhör samma pastorat.
 44. C. G. Brunius: Konstanteckningar under en resa År 1849 från Lund om Linköping och Strengnäs till Fahlun och åter om Upsala Stockholm och Vexjö (Lund 1851), s. 512-513.
 45. Sven Nilsson: Skandinaviska Nordens Ur-Invånare, ett försök i komparativa Ethnografien och ett bidrag till människosläktets utvecklings historia. Andra bandet. Bronsåldern. Uppl. 2, Sthlm 1862 - 1864, s. 133-135. Lees (1882) s. 396 är inne på samma tankegång, troligen förmedd från Sven Nilsson via Montelius.
 46. Se not 17.
 47. S. Müller: Vievandskar og Kirkelamper. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie II: 3 (Kbhvn 1888), s. 106-110.
 48. O. Montelius: Statens historiska museum. Kort beskrifning. Stockholm. I upplaga 1 (1874) - 5 (1886) står kategoriskt »vigvattenskärl«, i upplaga 6 (1897) och 7 (1901) »anses af några forskare hafva varit vigvattenskärl.«
 49. Upplaga 8 (Sthlm 1906), s. 99.
 50. A. Lindblom: Statens historiska museum. Vägledning i medeltidsavdelningen (Sthlm 1922), s. 87.
 51. J. Raine (Ed.): Rites of Durham, Being a Description or Brief Declaration of all the ancient Monuments, Rites & Customs belonging or being within the Monastical Church of Durham before the Suppression. Written 1593. Surtees Society, Publications 15, Durham 1842. Ny utgåva, ed. J. T. Fowler, Ibid. 107, Durham 1903.
 52. Nordiska exempel avbildade i S. T. Kjellberg, a. a. s. 57. - I klosterkyrkans räkenskaper från början av 1500-talet förekommer formen kyrsette, kirsette. J. T. Fowler (Ed.): Extracts from the Account Rolls of the Abbey of Durham I - III. Surtees Society, Publications 99, 100, 103 (Durham 1898, 1899, 1901), s. 104, 107. Namnet tolkas som litet kors och betecknade ursprungligen de korslagda järntenar i änden av en käpp i vilken skålen placerades. En annan tolkning är att ordet går tillbaka på någon form av ordet krus.
 53. Raines utgåva s. 19, 72. Fowlers utgåva s. 3, 22, 85.
 54. Beskrivning och kort historik av katedralen i Durham och det tillhörande benediktinerklostret i G. H. Cook: Portrait of Durham Cathedral. London u. å. [1948].
 55. The archaeological Journal 22 (London 1865), s. 339
 56. 42 × 37 × 15 cm. Ägd av framlidne Mr. Walter Hawkins.
 57. The Journal of the British Archaeological Association 22 (London 1866), s. 104-107.
 58. Lees (1882) s. 392.
 59. Joseph Strutt: The Sports and Pastimes of the People of England. London 1801. Nya upplagor »with a copious index by William Hone« 1830, 1833, 1834, 1838, 1841 och 1875. En utgåva omarbetad av J. Charles Cox utkom år 1903.
 60. Hans undersökningar citeras i A. G. Loftie: Calder Abbey, London och Derby 1892.
 61. J. T. Micklethwaite: Notes on the Abbey Buildings of Westminster. The archaeological Journal 33 (London 1876), s. 19-20.
 62. Dens.: On the Indoor Games of School Boys in the Middle Ages. Ibid. 49 (London 1892), s. 319-328.
 63. Spelet beskrivs i H. J. R. Murray: A History of Board Games other than Chess, Oxford 1952, s. 38 f. Det kallas där Nine holes, vilket namn också används om två andra spel. Spelet beskrivs också i Alice B. Comme: The Traditional Games of England, Scotland and Ireland I, London 1894, s. 413-414, som ger delvis andra hänvisningar än Murray.
 64. Lees (1882), s. 390-398.
 65. Ekeby, Go, handskrivet kvitto bland Handlingar rörande kyrkan, ATA.
 66. Vitterhetsakademins månadsblad 20 (Stockholm 1891), s. 151.
 67. C. Lagerberg: Anders Nilssons efterlämnade samlingar. Berättelse till styrelsen för Göteborgs museum (Gbg 1906), s. 23.
 68. Durandus: Rationale divinatorum officiorum (Lyon 1592), anförd i L. Eisenhofer: Handbuch der catholischen Liturgik I (Freiburg/Br. 1932), s. 290-292.
 69. Henry-René d'Allemagne: Historie du luminaire (Paris 1891), s. 56, 70. Ett exempel är Westminster Abbey. Enligt abbot Richard of Wares föreskrifter, nedtecknade med början 1266, skulle sakristanen underhålla brinnande lampor framför fem av kyrkans altaren. - W. St. John Hope: Quire Screens in English Churches. Archaeologia 68 (Oxford 1917), s. 101.
 70. J. Braun: Der christliche Altar II (München 1924), s. 574 ff.

- Danska exempel är en donation 1244 till en brinnande lampa i Skovklosters kyrka, där dock inte uttryckligen sägs att det är fråga om en sakramentslampa. 1310 skänktes en evigt brinnande lampa till predikarebrödernas kyrka i Lund, där den skulle hänga framför sakramentet. Donationer till Haderslevs kyrka i form av sakramentslampor nämns 1451 och 1468. - *Scriptores rerum danicarum* 4 (Kbhvn 1776), s. 351, anført i *Danmarks Kirker* 5:2 (Kbhvn 1936-1940), s. 1136. *Svenskt diplomatarium* 2 (Sthlm 1834-1837), s. 596, 624. *Danmarks Kirker* 20 (Kbhvn 1954), s. 131, 156.
71. Olaus Magnus: *Historia om de nordiska folken* I (Uppsala 1909), s. 103.
 72. G. H. Cook: *Mediaeval Chantries and Chantry Chapels* (London u. å. [1948]), s. 6 f.
 73. *Svenskt diplomatarium* 5 s. 561-568. Se även H. Hildebrand: *Lyxen vid 1300-talets midt. Vitterhetsakademiens månadsblad* 8 (Sthlm 1898), s. 30-43.
 74. F. Hula: *Die Totenleuchten und Bildstöcke Österreichs*. Wien 1948. *Dens.: Die Totenleuchten und Bildstöcke Österreichs. Ein Nachtrag. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 20 (24), Wien 1965, s. 159-174. *Dens.: Mittelalterliche Kultmale. Karner, Schalenstein und Friedhofsoculus*. Wien 1970. Jens Vellev har fäst min uppmärksamhet på Hulas arbeten.
 75. Cook, a. a. s. 20.
 76. Cook, a. a. s. 12.
 77. Rose Graham: *The Chantry Certificates for Oxfordshire*. *Alcuin Club Collections* 23 (London 1920), s. xi.
 78. I *Laurentius Petri Kyrkoordning* av år 1571, utg. E. Färnström, (Stockholm 1932) meddelas s. 113 förbud att tända ljus för helgonbilderna.
 79. Cook, a. a. s. 12 f.
 80. T. ex. i Wool Church, Dorset; Kemscott Church, Oxon; Romsey Abbey; Launceston och North Wingfield, Derbyshire. *The archaeological Journal* 22 (1865) s. 339, 49 (1892) s. 321, Fryer (1899) s. 295, Cox (1923) s. 231, 232.
 81. Så tolkas förhållandet av Rune Norberg (se not 3). Aschaneus (se not 38) skriver 1612 om »Thee huggne Gryte steenar, som i Dören omkring, och i all hörnen varit hafr« i St. Nicolai kapell. Palmsköld har, som ovan anförts, avskrivit Aschaneus' text men ändrat grytestenar till huggna stenar. Det enligt sueciaverket rektangulära St. Nicolai kapell kan möjligen ha haft ett luminarium i varje hörn, men att sådana dessutom varit inmurade i portalomfattningen förefaller mindre troligt. Wilhelm Holmqvist (*Situne Dei* 5-6, Halmstad 1947, s. 32) anser att oljelampor kommit till Mariakyrkan »från den närbelägna St Olov«.
 82. J. Braun: *Das christliche Altargerät* (München 1932), s. 492 ff.
 83. Olaus Magnus, a. a. s. 103.
 84. H. S. Collin - C. J. Schlyter: *Westgöta-Lagen* (Sthlm 1827), s. 86. Tolkning av termen i C.-E. Thors: *Den kristna terminologien i fornsvenskan* (Åbo 1957), s. 143-144.
 85. Cook, a. a. s. 12. Det synes vara fråga om oljelampor av metall.
 86. Fryer (1899), s. 296.